

גילוי 3
כך זה יב מואי
2016 שירן א. 10 מו סרן
האמן לתינון ממקום אחר - סרן הקבוצה
והוצאת הקבוצה הראשונה
מ 227-230

צלילה לתוך ענן הסירחון

ציפי גושפניץ

סמדר בן אשר, פרשת הקישון: צולל ועכור. תל אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון מופ"ת, 2015

בסוף מאי 2000, עם פרסום התחקיר העיתונאי "צלילה ממארת" (יחזקאלי וטל-שיר, 2000) שנחשפו בו עשרות מקרי התחלואה של לוחמי שייטת 13 שהתאמנו בנהר הקישון מאמצע שנות החמישים ועד שנת 2000, הרגישה סמדר בן אשר, פסיכולוגית, אנתרופולוגית ואשתו של צולל בקישון לשעבר (שבשלב זה בריאותו עדיין הייתה תקינה), שמהו חזק ממנה מסיט אותה ממסלול חייה ומכוון אותה להצטרף לדיוני ועדת שמגר, שהוקמה באותה שנה במטרה לבדוק אפשרות של קשר סיבתי בין זיהום נחל הקישון לריבוי מקרי מחלת הסרטן בקרב צוללי השייטת. המפגש עם הורי הלוחמים בתחילת הדיונים ("הצטרפתי אליהם ומאותו רגע החלו גם בזהותי שלי תהליכי בחירה של מחויבות ואחריות", עמ' 98) ומומחיותה כאנתרופולוגית המתמחה בתאוריית הייצוגיים החברתיים¹ עיצבו את דרך המחקר והכתיבה של בן אשר על הפרשה: מבט חברתי-פסיכולוגי, מצד אחד, ואישי-משפחתי, מצד שני. יותר משנתיים, בין קיץ 2000 ל-2002, ליוותה ותיעדה בן אשר את כל הישיבות של ועדת החקירה בראשותו של נשיא בית המשפט העליון בדימוס, מאיר שמגר. בסוף אוקטובר 2002 נוספה זווית טרגית אישית למחקר: בעלה יואל, שבמסגרת שירותו הצבאי גם אימן לוחמים לצלוח את תעלת סואץ וכחלק מתפקיד זה נדרש בעצמו לצלול פעמים רבות בקישון, חלה בסרטן, ומת באפריל 2004.

1 התאוריה, שמייסדה היה הפסיכולוג החברתי טרז' מוסקוביצי (1925-2014), מניחה שייצוגים חברתיים (social representations) הם תוצאה של הבניית מציאות המתרחשת בעקבות אינטראקציות בין יחידים בקהילה, ולכן משמעותם היא הן חברתית והן אישית.

הספר נע על הציר שבין האישי והחברתי, הצלול והעכור, הגלוי והסמוי. כך, מתוך סיפורי החיים של דייגים שהמשיכו לבוא בוקר בוקר לקישון אף על פי שעשרות מחבריהם חלו בסרטן, עולה גם הפן החברתי של החזק מול החלש – הדייגים מול המפעלים המזהמים. אותם דייגים ניהלו מאבק חסר סיכוי כנגד בעלי ההון והתקשורת, שאינה מגלה סולידריות למאבקם, והם נשארים בצלם של לוחמי השייטת במהלך סיקור הפרשה.

הסיפור על פרשת הקישון הוא סיפור על מפקדים ששכחו את האמת ועל לוחמים שזוכרים כל פרט ממנה. סיפור זה, המועבר דרך העדשה שבחרה בן אשר, מעלה שלכל קבוצה יש הנרטיב שלה, המגלם את האמת שלה. התמונה הצלולה העולה מהעדויות סודקת את דימוי הלוואליות והאחוזה המזוהה עם יחידת העילית ומעלה אל פני השטח עכירויות המכסות את התמונה המושלמת של אמון ונאמנות: מצד אחד אנו מתוודעים לשכחה הסדרתית של המפקדים, שקיבלו את ההחלטה לצלול למרות הזיהום הגלוי וההוראות האוסרות לצלול. במהלך דינוי הוועדה הם לא זכרו, סבלו מבלבול, דיברו בגוף שלישי ונראו באופן כללי כאילו הם מבקשים לרדת מדוכן העדים מהר ככל האפשר. כך לדוגמה הסביר ידידיה יערי, מפקד חיל הים (בזמן דינוי הוועדה), ליו"ר ועדת החקירה שמגר: "בנחל הקישון באופן בסיסי לא היו צלילות". [...] לחיל הים לא היו משימות בנחל הקישון מזה 25 שנים" (מצוטט בעמ' 65-66). מולם ניצבה קבוצת לוחמים שזכרה את פרטי הפרטים של הצלילות. הם תיארו מאות שעות של צלילה: אימונים שהתנהלו בנחל במשך שנים רבות בתדירות של חמש פעמים בשבוע תוך מגע קרוב עם ענן הסירחון של הבוצה המזוהמת.

הבנת ההקשר היא הבסיס להבנת משמעותו של השיח. מפקדי השייטת, מדריכי הצלילה והלוחמים שצללו יחד בכרכת הרעלים הגדולה הקרויה נחל הקישון פירשו את האירועים באופן שונה לחלוטין. האימה, מסבירה החוקרת, חזקה מכל תודעה: האימה של מי שצללו מתחת למים חסרי כל אוריינטציה והתקדמו בעוד הידיים נפצעות ומי הקישון מזהמים את הפצעים; אימת הידיעה על סכנת החיים הנשקפת למי שצלל בקישון; והחרדה של מפקדים הנסים מפני החשיפה וקבלת האחריות למחדל. וכך עמדו אלו מול אלו הזוכרים הנלחמים על חייהם והשוכחים היוצאים נגד הדרישה של הוועדה לזכור ולהסביר מדוע המשיכו באימונים על אף ההתרעות הברורות בדבר הסכנה הכרוכה בכך.

דרך תיאורה של בן אשר את החקירה ואת עימות המפקדים עם העובדות,

ספרה של בן אשר אינו ספר מדעי, אף שנמצא בו תפיסות וגישות מדעיות המסבירות את הקשר בין התחלואה, הצלילה והדיג באתר שהפך עם השנים לפצצת סרטן מתקתקת. זהו גם אינו סיפור עלילה, אף שסיפורי חיים של מפקדים, לוחמים, דייגים והורים נוגעים בחלקיו. הספר גם אינו נושא אופי ביוגרפי, אף שבן אשר מכניסה אותנו אל תוך ביתה, חושפת מקרוב את התחושות, הרגשות והמרוץ כנגד הזמן של מי שקיבלו את הבשורה המרה בנוגע לסרטן, ומתארת איך יום אחד הגיעה משפחתם לפי השאול. כיצד אפשר אם כן לאפיין את הספר? צלול ועכור מציג את פרשת הצלילות בקישון בעיקר דרך האנשים שהיו מעורבים בו, אם מרצונם ואם בעל כורחם: חיילים והוריהם, מפקדים ודייגים. זהו ספר אישי, כי באמצעות הכתיבה הנרטיבית מתאפשר לקורא לחוות, ללוות, להתבונן מבפנים ולהכיר מקרוב את החרדות, הבדידות והקושי המלווים הורים ששלחו את בניהם ליחידת עילית הידועה במבצעייה המסוכנים, ואת הקושי שלהם לשבור את הדממה, להתארגן ולדרוש שמישהו מהמערכת יקבל אחריות על ילדיהם.

כוחה של כתיבתה האוטנטית-נרטיבית של בן אשר הוא בחשיפת השיח סביב הפרשה, תיעודו וניתוח המסרים העולים ממנו, הן ברמת התוכן והן ברמת המשמעות. בניתוח השיח הביקורתי שהיא מבצעת נבחנים תוכן הטקסט, תהליך היצירה שלו ואירועי השיח כמעשה חברתי וכמעשה פרטי. ההתבוננות של הכותבת בפרשה דרך הייצוג החברתי וייצוגי הזהות של הקבוצות השונות המעורבות בעלילה – לוחמים, הורי הלוחמים, דייגים ומפקדים בכירים – מאפשרת לקורא להיחשף לעדויות ולעובדות ה"אמיתיות" (אף שכל אמת היא סובייקטיבית), ובה בעת לעמוד על תרומתה של כל קבוצה לשיח שנוצר. באמצעות התחושות, הרשמים והפרשנויות של החוקרת, שצפתה, ראינה ותיעדה, הופכים המילים והמשפטים של מי שחוו את המציאות, והניואנסים הקטנים העולים מהשיח בין יו"ר הוועדה לנחקרים ובתוך הקבוצה עצמה – כל אלה הופכים את סיפור הקישון לסיפור חברתי מטלטל ומאפשרים להיחשף לעכור שבהתנהלות המערכת הצבאית: המפקדים שקיבלו את ההחלטה לצלול בתוך המפגע האקולוגי; הרופאים שידעו על הסכנות ואף על פי כן ליוו את הצלילות בעודם מתנערים מאחריותם לכריאות הלוחמים; והלוחמים שמילאו את המשימות מתוך תודעת שליחות ואמונה במפקדים. אך הסיפור גם חושף את הקורא לצלול שבו: הנכונות של מפקדים וחיילים להציל זה את זה בכל דג; ההתייצבות הגלויה של לוחמים שחלו ובני משפחותיהם לחקור ולהעלות את הפרשה ממעמקי האפלה העכורה; האופן שבו ניהל השופט שמגר את החקירה ועוד.

הנתונים ועדויות החיילים, מתבהרת גם אישיותו הייחודית של יו"ר הוועדה, נשיא בית המשפט העליון בדימוס מאיר שמגר, הדבק באמונתו כי אחריות פירושה מחויבות. הפרשנות שהוא מציע למהלך הדברים והאינטראקציה שנוצרת בינו לבין העדים השונים משתקפות בספר ומרחיבות את הסיפור הערכי המורכב, הן החברתי והן האישי, המגולם בפרשה. שמגר אינו מרפה מהמפקדים ואינו מניח למה שלכאורה מובן מאליו לבלבל אותו. כשמפקד חיל הים יערי מציין שהצלילות נעשו במקרי חירום בלבד, שואל שמגר: "כשמדובר על אימונים, מה יכול להיות חירום?" (עמ' 68). ללא היסוס הוא מיישיר מבט למערכת שבעבר שימש פרקליטה. כך לדוגמה נוזף שמגר בקצין הרפואה הראשי על שלא התכונן כראוי לפני העדות ואומר: "יש לי מסמך יותר מפורט" (עמ' 88). בה בעת מתגלה שמגר באור אנושי וסבלני בהתייחסו לתיאורי הסבל והחרדות של הלוחמים שהעידו לפניו. כך מעמיקה ההבנה בדבר הקשר בין האמת המשפטית לתבונה ולאחריות אתית ונעשה ברור כיצד דעת המיעוט של שמגר, שראה בצבא את האחראי למחדל, הובילה את שני חברי הוועדה האחרים ואת שר הביטחון דאז, שאול מופז, לאמצה.

החיבור של העובדות והנתונים המוצגים בתחילת כל פרק; התיאורים והציטוטים של השיח בתוך הקבוצות השונות וביניהן; שיקוף התחושות והרגשות של המרואיינים; והמבט האנתרופולוגי-נרטיבי של החוקרת – כל אלה מצטרפים לתמונה רב-ממדית על פרשת הקישון, המאלצת את הקורא להסיר את העכירות ולהתמודד עם הפערים בין המציאות במערכת הצבאית והחברתית לבין ערכי יסוד כאחריות, שליחות, מסירות, שוויון וצדק.

מקורות

יחזקאלי, צדוק, וענת טל-שיר (2000) צלילה ממארת. ידיעות אחרונות, מוסף 7 ימים, 26.5.